ALTERNATOR
Misliti znanost.

Konzerviranje preteklosti ali kaj počnejo ribe v temi?

4. 2. 2021

Number: 05/2021

Author:

- Martin Pogačar

Foto: Arne Hodalič

Iz razpadajočega poslopja nekdanje lošinjske tovarne ribjih konzerv *Kvarner riba* mezi vonj po vlagi in betonu. Za škripajočimi vrati je polmračen prostor, ob stenah stolpi razpadajočih lesenih kašet, po tleh papirnati ovoji ribjih konzerv tune, sardin, lignjev, *Susak*, *Ilidža* ... Obrisi preteklosti, napisi v angleščini, francoščini, nemščini, sledi daljnih krajev in boljših prihodnosti. Skozi razbita okna silijo sončni žarki in zganjajo nasilje nad vse bolj preperelimi kosci preteklosti. Pod kupom od miši oglodanih dokumentov mačje truplo. In zarjavela, prazna konzerva. Vprašanja so neizbežna. Kaj vse lahko izvemo in povemo o preteklosti, industrializaciji in modernizaciji, o ženski emancipaciji, socializmu in postsocializmu, če pobliže pogledamo v drobovje ribje konzerve?

Ta banalni predmet je rezultat industrializacije proizvodnje hrane ter eden prvih prehranskih izdelkov množične potrošnje, ki ga danes na polici v trgovini zlahka spregledamo, ali pa brez poglobljenih razpredanj kupimo tisto tuno za omako k pašti. A v raziskavi o deindustrializaciji jadranske obale, ki smo jo s sodelavkami Tanjo Petrović, Ivo Kosmos in Natašo Rogelja Caf (ZRC SAZU) ter kolegoma Ulfom Brunnbauerjem in Heike Karge (Univerza v Regensburgu) opravili med ruševinami nekdanjih jadranskih tovarn ribjih konzerv in spomini nekdanjih delavk in delavcev, smo ugotovili, da je konzerva precej bogata. Ne le v prehranskem smislu, temveč je večplastna tudi na družbeno-tehnološki ravni. Je predmet, v katerem se prepletajo dejavnost in vplivi človeka, okolja in tehnologije, in je tudi odraz tega prepletanja. Je predmet, ki razkriva zgodovine industrializacije in modernizacije, poti prenosa znanja in kapitala ter migracij in odseljevanja z otokov (Jovanović idr. 2010 (https://hrcak.srce.hr/59587)).

Zato je tudi predmet, ki zrcali družbene odnose in spremembe, neenakosti, pa spremembe v družbeni vlogi žensk, ki so predstavljale večino delovne sile in so tudi v teh tovarnah dosegle družbeno emancipacijo in finančno avtonomijo. Je predmet, ki zbuja in hrani nostalgijo in telesne spomine:

»Pogoji so bili težki. Težko je bilo delati – voda-riba-voda-riba. Smo rezale ribje glave; sol nam je tako razjedala roke, da je tekla kri«.

Predmeti so prevodniki, ki zunanji svet prinašajo k nam in tako pomagajo misliti prostor, čas, vzročnost, življenje (Turkle 2007 (https://silo.pub/evocative-objects-things-we-think-with.html)). Prav skozi predmete, ki odigrajo vlogo vozlišč v oblikovanju zgodovinskega vedenja, pa tudi osebnih pripovedi, lahko povnanjamo in ponotranjamo zgodbe, prostore in čase. V tem procesu vanje naseljujemo in v njih razbiramo kontekste, pričakovanja, nostalgijo, veselje in bolečino; tako lahko skoznje izvemo marsikaj o preteklosti. Konzervo tako lahko označimo za vozliščni in mnemotehnični predmet.

Prostor lošinjske tovarne ni bil vedno razvalina. Tja je več generacij Lošinjk in Lošinjcev hodilo na delo, tam so se spodbujali, se jokali in smejali, sredi zime zmrzovali v ledeni vodi, medtem ko so se med čiščenjem rib luske oprijemale dlani, mešanica krvi in drobovine pa se je cedila proti morju ... Podobno je bilo tudi v približno šestdesetih tovarnah ribjih konzerv, ki so v kratki zgodovini tega fenomena zrasle na jadranskih otokih in obalah. Podjetje *Kvarner riba* je izdelovalo različne vrste ribjih konzerv za jugoslovanski trg, v veliki meri za vojsko, pa tudi za tuje trge; v povojnem obdobju je bila Jugoslavija ena največjih izvoznic ribjih konzerv na svetu.

Pripovedi nekdanjih delavk in delavcev, ki so, sprva zadržano, nato vse bolj sproščeno, z nami delili svoje izkušnje in spomine na delo, so oživljale razpadajoče ostanke tovarne ter izrisovale osebne in skupnostne zgodovine. In vedno znova tudi pozabe. Takšno prepletanje izrisuje kompleksno sliko zgodovin industrializacije in modernizacije, dela in prostega časa, posledic razpada države, ki za seboj pušča okruške spominov, pričakovanj, razočaranja in tudi upanja.

Vozliščni predmet

Prilagodljivost industrije, ki je bila nujna in mogoča zaradi vse večjega izlova in avtomatizacije, je vplivala na globalizacijo proizvodnje in trgovine s konzervami, v lokalnem kontekstu pa tudi na modernizacijo obalnih in otoških mest. Ti procesi so potekali vzporedno s spremembami v arhitekturni krajini, nihanji v ribjih staležih in s pojavom novih zaposlitvenih možnosti in novih znanj in poklicnih specializacij v relativno odmaknjenih okoljih; nenazadnje je prihod industrije konzerviranja rib na območje Jadrana povzročil pomembne spremembe v socialni strukturi ter odnosih (Kosmos idr. 2020 (https://zalozba.zrc-sazu.si/p/1622)).

Tehnoekologija od sredine 19. do začetka 20. stoletja je zahtevala, da je riba, ta delikatni »sadež« morja, čimprej dostavljen v tovarno, da se ne pokvari. Zato so bila prav pristanišča, najprej v francoskem Nantesu, kjer je konzerva tako rekoč doma (Graham 1981 (https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/014107688107400511)), ali pa na Jadranu, tista vozlišča, ki so privabljala poslovneže in trgovce, delavce in lovce na raznovrstne priložnosti. V pristanišča so prihajale dobrine iz daljnih krajev, domači proizvodi pa so tam začenjali svoja svetovna popotovanja. Prav obalna pristaniška mesta, stičišča morskega in kopenskega režima potovanja, so tiste točke, iz katerih so zrasle tudi prve tovarne ribjih konzerv. Te so, kot rečeno, stale na prometnih in surovinskih vozliščih, kar je omogočilo hitro dobavo in predelavo rib, dobavo surovin iz notranjosti (na otoke so jih ravno tako morali prepeljati z ladjami), hkrati pa tudi potovanje konzervirane ribe ne samo po morju, ampak tudi po kopnem (Schivelbusch 2014 (https://www.jstor.org/stable/10.1525/j.ctt6wqbk7)).

Električna energija spočetka ni bila vseprisotna, poleg tega je bila še lep čas začetka 20. stoletja v najboljšem primeru, ne samo zaradi proizvodnje, ampak tudi potrebne distribucijske infrastrukture, redka in draga dobrina. Zato je bilo dolgo časa edino praktično, da se ulov čimprej razloži in predela; podjetje *Kvarner riba* je imelo obrate tudi na Unijah in Susku. Izdelke so izvažali v vrsto evropskih držav, v ZDA in tudi na Bližnji vzhod (Sokolić 2020 (https://zalozba.zrc-sazu.si/p/1622)), podobne izvozne poti pa so imeli tudi izdelki tovarn *Mardešić* iz Sali na Dugem otoku, *Neptun* iz Komiže na Visu ter *Delamaris* iz Izole (gl. Gombač 2020 (https://zalozba.zrc-sazu.si/p/1622) ; o sprehodu med ostanki izolske ribiške industrije gl. Rogelja Caf in Janko Spreizer 2020 (https://zalozba.zrc-sazu.si/p/1622)). Ta industrija je bila pomembna predvsem za odmaknjene otoke: Susak, ta relativno odmaknjeni in posebni otok, je imel denimo v času pred drugo vojno 1600 prebivalcev in v osnovni šoli celo po dve paralelki. Po zaprtju tovarne v 60. letih prejšnjega stoletja pa se je v nekaj letih odselilo več kot tisoč ljudi (*Pokret otoka* (https://www.otoci.eu/susak-ljepota-osudena-na-izumiranje/)); otok je ostal na milost in nemilost prepuščen počasnemu propadanju, ali pa preoblikovanju v turistični ekonomiji bolj ali manj podrejeno turistično destinacijo.

Odpiranje tovarn na Jadranu je na območjih, ki so bila prvenstveno odvisna od poljedelstva in ribolova, predstavljalo začetek modernizacije in industrializacije. V povezavi z lokalno ribolovno ekspertizo in praksami konzerviranja (na jadranskih otokih predvsem tradicionalno soljenje rib) je bila gradnja tovarn izrazito vpeta v večsmerne, tudi kontradiktorne procese globalizacije in lokalne modernizacije. Poudariti je namreč treba, da so bili ustanovitelji tovarn praviloma lastniki kapitala iz Avstro-Ogrske, Britanije in Francije. Prvi, ki je na Jadranu odpiral ribje tovarne, je bil Karl Warhanek, državljan Avstro-Ogrske, ki je prvi dve odprl leta 1861, eno na Reki in drugo v Jelsi na Hvaru, ob tem pa je recimo hvarski podjetnik ribje tovarne ustanavljal tudi na Portugalskem (Gamulin 2020 (https://zalozba.zrc-sazu.si/p/1622)).

Če sta bila z vidika naložb razloga za ustanavljanje tovarn bogato morje in cenejša delovna sila, so bile z vidika lokalnih skupnosti tovarne priložnost za uporabo tradicionalnih postopkov konzerviranja ter na splošno razvoj in spremembe v pretežno agrarnih in ladjedelskih ter ribolovnih skupnostih. Vpeljevanje novih tehnologij v neindustrializiranih regijah je prebivalkam in prebivalcem velikokrat omogočilo ostati na otoku in obenem preživeti.

Konzervna industrija je kot gonilo modernizacije na otokih in ob obali prispevala tudi k mobilnosti delovne sile in ponudila možnosti za uveljavitev avtonomije ženskega dela in emancipacijo, s tem pa na novo opredelila razmerja družbenega življenja in tudi prostega časa ter popularne kulture. Terensko delo na Cresu in Lošinju, ki smo ga opravili v prvi polovici leta 2018, nakazuje, da so bili delovna mesta, družbeno življenje in delovne izkušnje, povezane z delom v tovarnah za konzerviranje rib, bistveni tako za individualno kot kolektivno življenje na otokih na splošno. Zato ni presenetljivo, da je v času socializma prišlo do precejšnjega preseljevanja na otoke, zlasti iz dalmatinskega zaledja ter Bosne in Hercegovine (Kosmos 2020 (https://zalozba.zrc-sazu.si/p/1622)). In tudi prek vozliščnosti industrije, ki je povezovala otoke, obalo in zaledje, različne industrije ter spodbujala migracije, je industrializacija omogočila umestitev jadranskih otokov ter njihovih prebivalk in prebivalcev v širše imaginacijske in modernizacijske tokove.

Mnemotehnični predmet

Dnevno življenje jadranskih mest, kjer so obratovale tovarne ribjih konzerv, je v precejšnji meri potekalo v ritmu dela in obratovanja teh tovarn. Tovarne so življenju dajale logiko in strukturo, pravi Tanja Petrović. Zjutraj so delavke in delavce budile sirene; z ladjami ali avtobusi so potovali do tovarne in nazaj; z ladij so razložili ulov, delavke so ribe znosile v tovarno; stroji so obratovali s svojim ritmom in zvokom, ki se je prepletal z ritmi življenja v mestu (Petrović 2020 (https://zalozba.zrc-sazu.si/p/1622)).

Prav ta vidik predstavlja okvir, kamor se vpisujejo spomini, ki so, glede na to, da vendarle govorimo o skoraj petdesetletnem obdobju in tudi različnih lokacijah in generacijah, različni. Tako na primer skozi spomine delavk s Korčule, ki sta jih zbrali in popisali Marija Borovičkić in Lea Vene, izvemo, da je zaposlovanje kmalu po koncu druge svetovne vojne potekalo v znamenju pomanjkanja delovne sile (Borovičkić in Vene 2020 (https://zalozba.zrc-sazu.si/p/1622)). Takrat so bile razmere nasploh precej kaotične tudi zaradi neurejene meje ter siceršnjih težav pri vzpostavljanju države in gospodarstva (Karge 2020 (https://zalozba.zrc-sazu.si/p/1622)), saj je bilo ogromno ljudi razseljenih, pogrešanih, ubitih, veliko infrastrukture pa uničene. Po vsej Jugoslaviji sta potekali množična obnova in industrializacija. Na podlagi leta 1946 sprejetega zakona so lahko zaposlovali mladoletne osebe, vendar ne mlajših od 16 let. Kljub temu so bile na delo v tovarni *Fabriki*, kot domačini pravijo ribji tovarni, napotene tudi mlajše delavke, ki pa jim kasneje prvih, nezakonitih let dela niso šteli v delovno dobo. Nekatere so imele celo dve delovni knjižici:

»S sorodnico sva jokali, češ, kam to gremo ... to takrat ni bilo na dobrem glasu. Imela sem manj kot 14 let, poklicali so me na delo v Fabriko, enega leta dela mi niso priznali«.

A spomini delavk iz Vele Luke so pogosto ambivalentni, saj jih zaznamuje melanholično spominjanje na mladost, križano z razočaranjem tako nad takratnim in tudi trenutnim političnim in gospodarskim stanjem (Borovičkić in Vene 2020 (https://zalozba.zrc-sazu.si/p/1622)). Vendar pa je v spominih mlajših sogovornic, zlasti tistih s Cresa, ki so delale v kasnejših obdobjih socializma, izpostavljen tudi pomen skupnosti, druženja, sindikalnih izletov in zabave. Prostor tovarne je tako razumljen kot prostor povezovanja, sobivanja, a hkrati tudi distanciranja, ugotavlja Iva Kosmos. Ker so bile med delavkami tako priseljenke kot domačinke, je med njimi večkrat prihajalo do razhajanj. Podobno se je složnost včasih lomila na razrednih pozicijah, kakor pokažejo spomini delavk z Lošinja in Cresa. Sogovornice s Cresa so bile med najmlajšimi, odrasle so in se izobrazile ter delale v poznem obdobju jugoslovanskega socializma in prehodu v postsocializem. V spominih poudarjajo »povezano skupnost, s tesnejšimi prijateljstvi in poznanstvi« (Kosmos 2020 (https://zalozba.zrc-sazu.si/p/1622)), medtem ko so malo starejše lošinjske delavke bolj izpostavljale trdo življenje in delo ter večje medosebne razlike. Ta primerjava razkriva tok sprememb, ki jih v dnevnopolitičnih obravnavah jugoslovanskega socializma pogosto spregledamo. Lošinjsko tovarno so namreč zaprli leta 1974, creško *Plavico* pa 1996, teh dvajset let razlike pa pomeni razliko med življenjem v slabo vzdrževanih prostorih ter življenjem v času, ko je bila dodobra razvita turistična infrastruktura, družba pa se je že prevešala v izrazito potrošniško.

Na razlike v pripovedih pa lahko pogledamo tudi skozi tehnične pripomočke spomina in spominjanja. V 80. letih prejšnjega stoletja je bil fotografski aparat že zelo dostopna tehnologija, kar pomeni, da ljudje v osebnih arhivih hranijo številne fotografske spomine iz tega časa. V primerjavi z bolj odmaknjeno preteklostjo, kjer je bilo možnosti za tovrstno dokumentiranje dela in vsakdanjega življenja manj, fotografije predstavljajo pomembno osebno in skupnostno tehniko spomina. Ta na eni strani osvetli odmaknjenost in neoprijemljivost spomina brez tehnike (oziroma pretežno v stilizirani, brezosebni dokumentarni fotografiji), opozori pa tudi na funkcijo fotografije v konstrukciji osebne biografije. Krasna ponazoritev tega so fotografije s sindikalnih izletov in v minevanju časa ujet trenutek, ko so v creški *Plavici* elektrificirali sterilizacijsko komoro, zaradi česar se je mesto nerado poslovilo od prepoznavnega označevalca prostora, dimnika, ki je sporočal vreme in čas. Prav taki viri ponujajo vpogled ne samo v zgodovino teh prostorov, ampak tudi v načine konstrukcije spomina skozi perspektivo sprememb režimov in odnosa do skupnosti in dela.

Ta segment skupne preteklosti zaznamuje pomanjkanje celovitega pristopa k ohranjanju (industrijske) dediščine na področju post-Jugoslavije. Prav v primeru ribjih konzerv ima ta industrija bistveno daljšo zgodovino od socializma, saj je bila od sredine 19. stoletja vpeta v mednarodno izmenjavo kapitala, znanja in dobrin (kar ne pomeni, da socialistična ni bila). Zato je toliko težje razumeti, zakaj ta dediščina le s težavo prehaja v širše družbene prakse spominjanja. Z redkimi izjemami, kot je bila recimo razstava o *Delamarisu* Srečka Gombača, ki je končala pozabljena v kleti, in pred kratkim v Vrboski na Hvaru, je večji del te dediščine ohranjen v osebnih arhivih, ki pa so v svojem časovnem in vsebinskem zajemu nujno omejeni in težko dostopni. Razlogi za pomanjkanje zanimanja za ohranjanje materialnih sledi, ki so ostale za delom v tovarnah ribjih konzerv na Jadranu, so po besedah Tanje Petrović kompleksni in povezani

»s težavami, ki se porajajo ob slehernem poskusu obravnave ostankov in zgodovine socialistične industrije kot kulturne dediščine. Poleg tega proces deindustrializacije mest na

jadranski obali, čeprav dolgotrajen, nikakor ni dokončan. Nekateri najpomembnejši koraki v tem procesu se dogajajo prav [zdaj]: pred našimi očmi se bije dramatičen in pretresljiv boj, ki ga delavci ladjedelnic »Uljanik« in »3. maj« bojujejo skupaj s prebivalci Pulja in Reke za ohranitev industrije, ki mnogim med njimi zagotavljata preživetje, prav tako pa pomembno definirata ti dve mesti.« (Petrović 2020 (https://zalozba.zrc-sazu.si/p/1622))

***

Konzerva kot eden prvih globalnih industrijskih prehranskih izdelkov se torej večplastno vpisuje v lokalne in mednarodne kontekste. Prispevala je k razvoju industrije, k načrtovanju državnih prehranskih strategij (v različnih obdobjih različno: vojska, mornarica, raziskave, blaženje lakote, šole) in tudi v simbolnem smislu zasedla pomembna mesta v vsakdanjem življenju in kulturi. Zato sta se razvijali tako ribiška kot ribje-predelovalna industrija ter sprožili modernizacijo bolj odmaknjenih območjih. Ob tem se je spreminjala tudi družbeno-kulturna vloga in način industrijske proizvodnje, pa tudi vsakdanje rabe in pomeni tako industrije kot obravnavanega izdelka. Če je tovarna ribjih konzerv nekoč pomenila napredek in razvoj, lahko v procesu postsocialistične deindustrializacije in privatizacije opazimo postopno izrinjanje ali privatizacijo te in drugih industrij s prestižnih obmorskih lokacij; tako je bil *Delamaris* leta 2014 preseljen v Pivko, stroji iz *Neptuna* v Belotinac blizu Niša v Srbiji, *Mardešić* pa je danes v lasti francoskega podjetja.

Skozi zgodovino so konzerve spreminjale svoj položaj od ekskluzivnosti in modnosti (ponekod so imele med višjimi družbenimi razredi kultni status) do banalne vsakdanjosti in prezirane množičnosti, do vira zdravja in zastrupitve. In prav ta spregledljivi predmet je toliko pomembnejši kot predmet, ki skozi temino, ki traja, dokler je več ni, odstira raznosmerna prepletanja in soodvisnosti lokalnih in globalnih praks, imaginacij in aspiracij, ekonomskih, političnih in kulturnih sotočij in sozvočij, nasprotij in neravnovesij.

https://www.alternator.science/en/long/konzerviranje-preteklosti-ali-kaj-pocnejo-ribe-v-temi/